

ISSN 1392-0391

Simono Daukanto 200 - osioms metinėms

LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJOS STUDIJOS

5

Simonas Daukantas

Vilnius

VILTIS

1993

UDK 947. 45: 929 Daukantas
Li-191

Redakcinė kolegija:

Egidijus Aleksandravičius
Antanas Kulakauskas
Rimantas Miknys
Egidijus Motieka (vyriausiasis redaktorius)
Giedrius Subačius
Antanas Tyla

Sudarytojai:

Giedrius Subačius
Egidijus Aleksandravičius
Egidijus Motieka
Rimantas Miknys

Recenzavo

hab. dr. *Vytautas Vanagas*

Leidinį parengti talkino

Raimundas Lopata
Vladas Sirutavičius

TURINYS

PRATARMĖ	5
I. STRAIPSNIAI. STUDIJS	7
<i>Elmantas Meilus</i> APIE DAUKANTŲ GIMINĘ	8
<i>Roma Bončkutė</i> PIRMOJI LIETUVIŠKA ISTORIJA: DU SIMONO DAUKANTO "DARBŲ" RANKRAŠČIAI	50
<i>Giedrius Subačius</i> SIMONO DAUKANTO POŽIŪRIS Į BENDRINĘ KALBĄ	63
<i>Saulius Pivoras</i> "VARGO PELĖ": LIETUVOS NACIONALINĖS ISTORIOGRAFIJOS PRADININKAS SIMONAS DAUKANTAS	69
<i>Vytautas Berenis</i> SIMONO DAUKANTO IR JUOZO JAROŠEVIČIAUS ISTORINĖS LIETUVOS SAMPRATA	90
<i>Zigmantas Kiaupa</i> SIMONO DAUKANTO PARENGTI LIETUVOS METRIKOS MEDŽIAGOS RINKINIAI	104
<i>Egidijus Aleksandravičius</i> SIMONO DAUKANTO KNYGŲ LEIDĖJAS KSAVERAS KANAPACKIS	118
<i>Kazys Grigas</i> BELETRISTINIO IR MOKSLINIO STILIAUS PRADAI SIMONO DAUKANTO "BŪDE"	133
<u>Vytautas Jurgutis</u> SIMONO DAUKANTO "DAINĖS ŽEMAIČIŲ"	142

II. RECENZIJOS	159
<i>Giedrius Subačius</i> KNYGA DAUKANTO BIČIULIAMS (EGIDIJUS ALEKSANDRAVIČIUS. PRIEŠ AUŠRĄ: JAUNIEJI DAUKANTO BIČIULIAI. – VILNIUS: ŽALTVYKSLĖ, 1990. 190 P.)	160
III. PUBLIKACIJOS	168
SIMONO DAUKANTO RAŠYTI PRAŠYMAI <i>Parengė Vytautas Merkys</i>	169
IŠ TRIJŲ SIMONO DAUKANTO UŽRAŠŲ KNYGŲ <i>Parengė Roma Bončkutė</i>	195
SIMONO DAUKANTO ŽEMAIČIŲ PRIVILEGIJŲ RINKINIO PRATARMĖ <i>Parengė Zigmantas Kiaupa</i>	207
SIMONO DAUKANTO 1842 M. RUGSĖJO 9 D. LAIŠKO TEODORUI NARBUTUI PRIEDAI <i>Parengė Zigmantas Kiaupa</i>	226
<i>Saulius Žukas</i> PIRMASIS DOKUMENTŲ RINKINYS APIE SIMONĄ DAUKANTĄ "MEDEGA S. DAUKANTO BIJOGRAFIJAI" (1898 M.)	246
STRESZCZENIE	387
SUMMARY	394
ZUSAMMENFASSUNG	401
PENKTOJO TOMO AUTORIAI	409
ASMENŲ RODYKLĖ	411
VIETŲ RODYKLĖ	420

SIMONO DAUKANTO IR JUOZO JAROŠEVIČIAUS ISTORINĖS LIETUVOS SAMPRATA

Vytautas Berenis

1844–1845 m. Vilniaus ir Peterburgo spaustuvėse dienos šviesą išvydo J. Jaroševičiaus ir S. Daukanto kultūros istorijos veikalai. Jau T. Narbuto devynių tomų "Lietuvių tautos istorija" sužadino Lietuvos visuomenės susidomėjimą krašto praeitimi, o jos autorių iškėlė į žymiausių ano meto istorijos autoritetų gretas. Nemažai entuziastų kaupė istorinę ir etnografinę medžiagą, kasinėjo piliakalnius ir pilkapius, rašė lokalinių vietovių istorijas ir apžvalgas. Kiekvienas spaudoje pasirodęs straipsnis susilaukdavo vienokio ar kitokio aptarimo, istorinis ar etnografinis tyrinėjimas tapdavo ženkliau kultūrinio ir... politinio gyvenimo įvykiu. Atsirado pirmosios mokslinės polemikos užuomazgos, istorija imta laikyti moksline disciplina. Istorinė Lietuva atgijo mokslinių ir populiarių leidinių puslapiuose.

S. Daukanto ir J. Jaroševičiaus gyvenimas ir istorinis palikimas truputį panašus: jie abu tiesiogiai nedalyvavo Lietuvos kultūriniame gyvenime – vienas dirbo valstybinėje tarnyboje tolimame Peterburge, kitas – gyveno savo dvare netoli Balstogės ir rašė istorinį veikalą. Jų istorinės koncepcijos tarp amžininkų nebuvo populiarios. Abu istorikai peržengė lenkų istoriografijoje įsigalėjusias nuostatas tyrinėti Lietuvos Didžiosios kunigaikštystės (LDK) istoriją tik iki 1569 m. Liublino unijos ir praplėtė jos raidą iki pat XVIII a. pabaigos. S. Daukantas ir J. Jaroševičius, būdami vienmečiai, formavosi labai panašioje Vilniaus universiteto aplinkoje, patyrė J. Lelevelio, Ž. I. Onacevičiaus įtaką, ypač kai XIX a. antrame ir trečiame dešimtmetyje padidėjo susidomėjimas istorija. Studentai, vadovaujami J. Lelevelio, verčia XVIII a. – XIX a. pradžios Europos istorikų – A. H. Heereno, W. Robertsono darbus¹. Vilniaus laikraštys "Dziennik Wileński"

įvedamas "etnologijos" skyrelis, kuriame pateikiama iki šiol keista ir nela-
bai aktuali amžininkui istorinė krašto medžiaga, Vilniaus miesto bažny-
čių, gatvių, namų istorijos. Iš tiesų vilnietis, žingsniuodamas akmenimis
grįstomis miesto gatvėmis, atkreipė dėmesį į tai, kad jį supanti aplinka turi
praeitį. Istorinio patyrimo dėka pakito estetinis suvokimo būdas, žmogus
pasijuto kintamu dydžiu laiko grandinėje. Švietėjiško universalus proto
epocha baigėsi: jis pats pradėjo suprasti save kaip istoriškai sąlygotą dari-
nį. Bet, jeigu savo istoriją turi idėjos ir materialūs daiktai, privalo ją turėti
ir žmonių bendruomenės, jau virstančios tautomis.

J. Jaroševičiaus (1793–1860) pavardė nėra labai žinoma Lietuvos kul-
tūros istorijoje. S. Daukanto vienmetis, gimęs Bialo-Podlaske (netoli Bal-
stogės) studijavo teisės mokslus Vilniaus universitete ir išgarsėjo, parašy-
damas trijų tomų kultūros istoriją "Lietuvos vaizdas civilizacijos požiūriu
nuo seniausių laikų iki XVIII a. pabaigos"². Būdamas Vilniaus universite-
to teisės profesoriumi, artimai bendravo su I. Onacevičiumi, vėliau susi-
pažino su T. Narbutu ir, matyt, buvo girdėjęs apie S. Daukantą bei jo dar-
bus. Kelis metus prieš savo mirtį gana aktyviai dalyvavo Vilniaus archeo-
logijos komisijos veikloje, jos leidžiamam žurnalui parašė straipsnį apie
pagoniškos Lietuvos kultūrą. Savo veikale J. Jaroševičius plačiai varto-
jo "civilizacijos" sąvoką, kurią į istorijos mokslą įvedė prancūzų istori-
kas Fr. Guizot (1787–1874). Jo istoriniai tyrinėjimai "Civilizacijos istorija
Europoje" ir "Civilizacijos istorija Prancūzijoje" (4 t.) turėjo didelės įtakos
XIX a. Rusijos imperijos istorikams. Prancūzų istorikas teigė, kad pokyčiai
materialiniame gyvenime gali veikti civilizaciją – istorinę tikrovę, galinčią
suteikti žmogui švietimo ir ugdymo, nukreipto į istorinę visuomenę, formas.
Svarbiausiu jos bruožu jis laikė progreso idėją, realizuojamą visuomenės ir
individo. "Aš kalbu apie europietišką civilizaciją, kuri, be jokios abejonės,
egzistuoja, t. y. jog įvairių europietišku valstybių civilizacijose randame
tam tikrą vienovę; kad, nepaisant didelių laiko ir paties vystymosi skirtumų,
ji yra viename ir

¹ Serejski M. Koncepcja historii powszechniej Joachima Lelewela. – Warszawa, 1958. – S. 187–188.

² Šidlauskas A. Istorija Vilniaus universitete XIX a. pirmoje pusėje. – V., 1986. – P. 133–138.

tame pačiame sąryšyje ir siekia vienu ir tų pačių rezultatų³.

J. Jaroševičiaus istoriografinės pažiūros gana panašios į Fr. Guizot: civilizacijos nešama progreso idėja – anksčiau ar vėliau – turėjo įsivyrauti Lietuvoje. XIII–XIV a. prasidėjusį rusų žemių prijungimą prie Lietuvos valstybės lydėjo augimas pravoslaviškos civilizacijos įtakos. 1387 m. krikščionybės priėmimas iš Vakarų padėjo Lietuvai rasti atsvarą vienpusiškai Rytų kultūros įtakai. “[...] nėra abejonės, jog visa Lietuva, kaip mes anksčiau minėjome, būtų visiškai nutautusi, jei jos kultūrai ir politiniams įvykiams vien tik Rusia darytų įtaką, bet taip pat yra tikra, kad, teikiant pirmenybę santykiams su Vakaraais, žymiai anksčiau įsigalėtų popiežiaus valdžia”⁴. Tokiu būdu LDK valstybė per visą savo gyvavimo laikotarpį tarsi balansavo tarp Rytų ir Vakarų kultūrų, išlaikydama kultūrinio savitumo bruožus. Todėl neatsitiktinai XX a. filosofas St. Šalkauskis savo koncepcijos Lietuvos kaip Rytų ir Vakarų sintezės teorinį ir faktografinį pagrindimą surado J. Jaroševičiaus veikale⁵. Pastarasis, kaip ir XX a. Kauno universiteto filosofas, pabandė, sintetindamas Rusijos ir Lenkijos (Rytų-Vakarų) civilizacijų poveikį, parodyti istorinės Lietuvos (LDK) civilizacijos savitumą. J. Jaroševičius nesąmoningai prisidėjo prie tautos paskirties ir prasmės problemos visuotinėje istorijoje iškėlimo, t. y. prie istoriosofinės problematikos.

S. Daukantas "Būde" siekė parodyti lietuvių tautos "būdą, dabą, tikyba, ūkės rėdą, karybą, prekybą ir mantą (arba pinigus)". Kitame savo istoriniame veikale – "Pasakojimas apie veikalus lietuvių tautos senovėje" (1850 m.) taip pat buvo išlaikytas kultūrinis istorijos atrankos kriterijus. Tačiau dar didesnę nuostabą kelia veikalo skyrių pavadinimų ir turinio panašumas į J. Jaroševičiaus "Lietuvos vaizdą". Istorija pradedama "Lietuvos" etnonimo kilmės aiškinimu, upių, istorinių genčių, kažkada gyvenusių šiame krašte, išvardijimu. Toliau S. Daukantas pažymi pirmus istorinius ir geografinius šaltinius apie Lietuvą, lietuvių charakterio bruožus ir ūkio ypatumus, kuriuos pakeičia nuolatinės mitinių kunigaikščių kovos su išorės priešais iki pat Vytauto Didžiojo mirties. Vis dėlto šiame veikale pro politinius istorijos įvykius sodriai prasismelkia senosios Lietuvos gyventojų papročiai, daugiausia paimti iš XIX a. lietuvių valstiečių kasdienybės. Vargana to laikotarpio kaimo žmonių buitį, davusi tiek daug etnografinės medžiagos smalsiems praeities mylėtojams, negalėjo nekelti pasibaisėjimo socialiniu aspektu: lažu, bloga sanitarine padėtimi, girtavimu. "Būde" pa-

teikta senovės lietuvių gyvensena vertinama autoriaus požiūriu, kuris byloja S. Daukanto supratimą apie progreso-regreso priežastis visuomenėje, ekonominio krašto suklestėjimo pamatinius faktorius: "žemaičiai nenori nuo jūros atstoti, kaip nuo lango šviesos", "prekybos nustojus aklybė svieto" ir t. t. J. Jaroševičius Lietuvos civilizacijos raidą nušviečia platesniu kontekstu, kur gausią istorinių šaltinių medžiagą papildo loginis dėstymas, gana preciziškai daromos išvados ir polemizuojama su to meto istoriografija.

Pirmame savo veikalo tome J. Jaroševičius apibūdino krašto gyventojų fiziologinį tipą, žmonių verslus ir amatus pagonybės laikotarpiu. To meto Lietuvos istorikai gana griežtai pasisakė prieš P. Kepeno suformuluotą teiginį dėl maišytos, kitų kalbų skolinių pertekusios lietuvių kalbos; laikantis tokios logikos buvo galima abejoti ir pačios lietuvių kalbos savitumu. Romantinės istoriografijos laikotarpiu bet koks tautinis pažeminimas buvo vertinamas kaip akivaizdus amžininkų įžeidimas. Kita vertus, XVI–XVII a. lenkų kronikininkų darbuose į pagonišką Lietuvą buvo žiūrima kaip į barbarišką kraštą, kuriam krikščioniškos civilizacijos pagrindus padėjo Lenkija. Kritikuodamas kronikininko Vincento Kadlubeko ir istoriko Adomo Naruševičiaus pažiūras dėl tariamai laukinės pagonių lietuvių būklės, istorikas pažymėjo, kad žmonės "užsiiminėję gyvulininkyste ir žemdirbyste, negalėjo būti žemo išsivystymo lygio. Pagonys lietuviai pažinojo audimą, todėl negalėjo dėvėti vien kailius"⁶.

Tiek S. Daukantas, tiek J. Jaroševičius suprato universalųjį visuomeninių dėsnių pobūdį, žmonijos, kaip įvairialypių tautų sambūrio, visuotinę raidą. Šiuo atveju jiems didelę įtaką darė Šviečiamosios epochos idėja apie prigimtines žmogaus teises: "[...] žmogus nori visados liuosu gyventi ir taip rėdytis, kaip tiktai jam gerai geriausiai būtų"; todėl "kas buvo pradžioj kitų tautų, tas pats nutiko ir su Lietuvos tauta"⁷. Tokiai S. Daukanto išvadai, be abejonės, pritartų J. Jaroševičius, teikęs civilizacijos progreso idėjai visuotinę reikšmę. Tačiau, skirtingai nuo S. Daukanto, jam LDK valstybės ir

³ Гизо Ф. История цивилизации в Европе. – Спб., 1905. – С. 105.

⁴ Jaroszewicz J. Obraz Litwy pod względem jej cywilizacyi od czasów najdawniejszych do konca XVIII wieku. – Wilna, 1844. – T. 2. – S. 15.

⁵ Šalkauskas St. Sur le confin de deux mondes. – Geneve, 1919.

⁶ Jaroszewicz J. Obraz Litwy ... – T. 1. – S. 65, 77.

⁷ Daukantas S. Raštai. – T. 1. – P. 561, 579.

kultūros nuopuolio pradžia buvo ne lenkiškos kultūros įsigalėjimas, bet kontreformacijos ir jėzuitų ordino ideologijos įsiviešpatavimas. Būtent ši priežastis iš esmės prisidėjo prie Lenkijos-Lietuvos valstybės dezintegracijos, politinio, ekonominio ir kultūrinio nuosmukio.

J. Jaroševičius, plačiai vartodamas "civilizacijos" sąvoką, aiškino LDK visuomenės raidos dėsningumus. Trečio tomo pabaigoje pateiktose išnašose istorikas pažymėjo XIX a. kilusį Žemaičių sąjūdį, K. Donelaičio "Metus", amžininkų išspausdintus pirmuosius lituanistinius darbus. Jo civilizacijos raidos koncepcijos esmę sudarė progreso idėja, kuri leido į ateitį žiūrėti optimistiškai. "Tenka girdėti, kad dauguma mūsų mokslininkų tiria tik senovę ir mūsų raštiją, neieško naujų kelių, o gyvena praeities atsiminimais; esą ir tokių, kurie visiems nori įkalbėti, jog gėrėjimasi senovės paminklais ir padavimais reikia pagerbti kaip tautos dvasios laidotuves, kaip paskutinį jos atodūšį ir t. t. Laikas parodys, kiek tokiuose tvirtinimuose yra tiesos"¹⁸. J. Jaroševičius negalėjo beatodairiškai priimti XIX a. pradžioje paplitusios nuostatos dėl pesimistinio buvusios Lenkijos-Lietuvos valstybės gyventojų likimo. 1803–1832 m. Vilniaus universiteto laikotarpis daugeliui šviesuolių parodė, kiek galima pasiekti svetimos valdžios sąlygomis. Dar didesnio politinio efekto buvo galima pasiekti praicityje, interpretuojant laisvės, valstybės, tautos sąvokų prasmes.

S. Daukantai Lietuvos valstybės ir lietuvių tautos istorija – tai visiškai savarankiškas (istorinės realybės) tyrinėjimo objektas, nes, jo supratimu, ligšiolinis unijinio Lenkijos-Lietuvos laikotarpio nušvietimas "ištirpdo" Lietuvos istoriją Lenkijos praicityje. To priežastis – tai ankstesnių lenkų kronikininkų ir tuometinių istorikų nuostatos. "Šiandien lenkai tyčiodamiesi senu įpročiu vadina lietuvių *skurczypalka* nuo to, jog jis ne rašto, bet lazdos savo vyriausybės arba kūrėjų klausąs, neminėdami to, jog lietuviai savo lazda išgelbėjo juos pačius tris kartus nuo prapulties ir vergybės"¹⁹. Tie "trys kartai" – tai totorių, vokiečių ir švedų karinė grėsmė 1320 m., 1410 m., ir 1659 m. J. Jaroševičiaus požiūris visai kitoks. Neneigdamas kai kurių iš Lenkijos atėjusių nuodėmingų papročių ir netikusių visuomeninių valdymo formų ydingų pasekmių, istorikas mano, kad Lenkijos valstybėje civilizacija buvo pasiekusi aukštesnį lygį negu Lietuvoje. Kitokia išvada priverstų istoriką pačiam sau prieštarauti: juk, jo nuomone, aukštesnį vystymosi lygį pasiekusios civilizacijos yra priverstos daryti poveikį "barbarybės" būklėje esančiai visuomenei. Tai nereiškia, kad barbariška visuomenė yra vi-

suotinau absorbuojama aukštesnėse pakopose esančios civilizacijos. Gali būti taip, kad aukštesnė visuomenės pakopa gali atskleisti ir realizuoti praeities kartų patyrimą. Lietuvos Statutai – puikiausias tokių įvairių laikotarpių sąveikos pavyzdys¹⁰. J. Jaroševičius nė kiek neabejoja lenkiškos civilizacijos teigiama įtaka, paspartinusia Lietuvos visuomenės raidą. S. Daukantas negalėjo sutikti su tokia koncepcija, todėl viename laiške T. Narbutui "Lietuvos civilizacijos vaizdą" pavadino "veikalėliu" ir apkaltino jo autorių panaudotų dokumentų, gautų iš Ž. I. Onacevičiaus, anoniminiu publikavimu. Dalykinę antipatiją lydėjo ir asmeninis nusistatymas J. Jaroševičiaus atžvilgiu. 1845 m. vasario 12 d. rašytame laiške T. Narbutui S. Daukantas taip įvertino J. Jaroševičiaus istorinius veikalus: "Menkas jo veikalas apie herulius, be erudicijos ir išvadų. Nedaug tegeresnis ir atsiųstasis veikalas, nes p. Jaroševičius yra tos nuomonės, kad Lietuvoje buvusi tokia vergija, kaip dabar – štai didžiausia klaida. Jei Lietuvoje kas trumpam laikui tapdavo vergu už kam nors priteistą skolą arba karo belaisvis, tai jo vaikai atgaudavo ankstesnę laisvę: dabar šiuo klausimu turime įrodymų. Lenkai mums atnešė valdžios oligarchiją ir valstiečių luomo vergiją, kas šiems dalykams neturi įrodymų, tas neturėtų drįsti kartoti tuščias XV ir XVI amžių kronikininkų pasakas"¹¹. Iš tiesų J. Jaroševičius gana blaiviai vertino palaipsnį įbaudžiavinimo procesą: "Tai, jog karinės demokratijos laikotarpiu buvo naudojamas vergų darbas – beveik neginčytinas dalykas. Lietuvai tapus krikščioniška valstybe, paspartėjo feodalizacijos procesas, žemės ir veldamų dalinimas. Tai, ką S. Daukantas laikė "lenkų nelaimė", iš tiesų buvo feodalizacijos proceso paspartėjimas. J. Jaroševičiui, geram istorinės teisės žinovui, buvo nesunku aktuose ir dovanojimo raštuose užtikti duomenų apie palaipsnį valstiečių priklausomumo augimą. Tačiau baudžiavinimo procesą lydėjo liaudiškos kultūros nykimas. Kunigai, atvykę iš Lenkijos platinti naujojo tikėjimo, nemokėjo lietuviškai ir tai negalėjo neprisidėti prie pagoniško tikėjimo relikvų išlikimo tarp paprastų žmonių. Tamsi, neapsišvietusi liaudis negalėjo aktyviai dalyvauti civilizacijos pažangoje. Galbūt todėl pagonių lietuvių žemės ūkis per daug nesiskyrė nuo XIX a.

⁸ Jaroszewicz J. *Obraz Litwy ...* T. 1. – P. III.

⁹ Daukantas S. *Raštai*. – T. 1. – P. 528.

¹⁰ Jaroszewicz J. *Obraz Litwy ...* – T. 2. – S. 125.

¹¹ Daukantas S. *Raštai*. – T. 2. – P. 755–756.

žemdirbystės. Visuomenės ir bažnyčios abejingumas mokyti vaikus pradinėse (parapijinėse) mokyklose privedė prie to, kad lietuviai Lietuvoje atsidūrė blogesnėje padėtyje nei prūsai Prūsijoje ir latviai Livonijoje. S. Daukanto nuomone, socialinis išnaudojimas, atėjęs iš Lenkijos, sugriovė laisvos ir harmoningos lietuvių visuomenės vystymąsi. "Skaniniai ir lepumai", kuriais užsikrėtė Lietuvos diduomenė, privertė žmones savo ponams "veltui savo duoną nudirbti, kurį darbą, iki šiol Lietuvoj negirdėtą neregėtą nuo lenkų įvestą, lažu vadinamą, kurį lietuviai iš apmaudo baudžiava pramanė"¹².

S. Daukantas pagrindiniu tautybės nustatymo principu laikė gimtosios kalbos mokėjimą. "Tikras lietuvis" – tai asmuo, mokantis savo gimtąją kalbą, o "lietuvis pagal kilmę" (arba "kilmingas lietuvis") – asmuo, kilęs iš Lietuvos žemių, kuriose kažkada gyveno jo protėviai. "Rodowity litwin" – tai buvo gana plačiai paplitusi nacionalumą apibūdinanti formulė, dažniausiai pabrėžianti buvusių LDK žemių bajorų etnopolitinę priklausomybę. Etnokultūrinė refleksija buvo žymiai sudėtingesnė ir painesnė. Pavyzdžiui, J. Jaroševičiaus istorijoje LDK istorinei kultūrai nusipelnęs pilietis dažnai vertinamas kaip lenkiškos kultūros puoselėtojas, įprasminantis bendros Lenkijos-Lietuvos valstybės kultūrinį palikimą. Lietuvos bajorų pakankamai greitai įvykęs lenkiškosios kultūros absorbavimas, lenkiškos polemikos ir memuarinės literatūros gausumas XVII–XVIII a. aki-vaizdžiai rodė aukštesniųjų visuomenės sluoksnių kultūrinę orientaciją. "Lietuvišką dvasią" ugdančių istorinių šaltinių menkumas, unijinis jų pobūdis kėlė S. Daukantui didelį įtarimą. "Niekas man taip nerūpi, kaip tie 97 Lietuvos dokumentai, senosios Lenkijos valdžios laikyti slaptajame archyve; kokie šie slapti dokumentai?"¹³. Kadangi nebūta pakankamos istorinių šaltinių bazės, S. Daukantas panaudojo plačiai XIX a. paplitusį praeities interpretavimo metodą. Istorikas pabrėžtinai nurodydavo, kad lenkų istorikai nemokėjo lietuvių kalbos; tai leisdavo jam plačiai interpretuoti ir apibendrinti istorinius įvykius. "Kas tikėtų šiandien į taip dideliai didelius žvėris, šiame pasauly buvusius, kurių vienos gerankštės sprindžiu negal išmesti, jei tą teisybę nerodytų mums šiandien iškasti žemėje jų kaulai, noris nė vienas raštininkas nuo paties pramanymo rašto nežino jų ir neminavoja"¹⁴. Šalia savaime suprantamos archeologijos reikšmės tiriant praeitį, S. Daukantas lyg ir pripažįsta – greta rašytinių šaltinių – kitus paralelinius istorijos rekonstrukcijos šaltinius. Tai gali būti kalbos žodžių interpretacija, liaudies kūryba, išlikę senoviniai daiktai. Vis dėlto istorinio

įvykio, jo nupasakojimo prasmingumą suteikia pats istorikas, aprašantis platų, kaip tada buvo įprasta, panoraminį istorijos vaizdą. J. Jaroševičius, dėstydamas Lietuvos kultūros istorijos įvykius, dažnai vartoja tokius žodžius ir posakius, kaip "tikriausiai", "galbūt", "reikia manyti", "iki šiol manoma" ir t. t. O S. Daukantai svetimas toks istorinio teksto preciziškumas. Tai suprantama: abu istorikus skyrė ne vien tik skirtingas tyrinėjimo metodų, objekto, keliamo darbo tikslų supratimas, bet ir kitas jų veikalų adresatas¹⁵. XIX a. pirmoje pusėje atsiradusi galimybė per pasaulietinius rašytinius kūrinius bendrauti su savo liaudimi buvo naujas reiškinys lietuvių kultūroje. Lyginant S. Daukanto susirašinėjimą su T. Narbuto istorinėmis knygomis, negalima nepastebėti sąmoningo istorinių problemų supaprastinimo. Gerą S. Daukanto paleografijos, Lietuvos šaltinių išmanymą "Darbuose" ir "Būde" pakeičia švietėjiškas stilius ir ideologinė liaudies ugdymo programa, galinti padėti užguitai valstietijai per žmogiško orumo pajautą ir praktinius veiklos rezultatus virsti tauta.

Dabartinė lietuvių istoriografija peržiūri XX a. susiformavusį tradicinį požiūrį į lietuvių tautinio atgimimo periodizacijos, struktūrinių pokyčių priežastines problemas. Bandoma istoriškai įvertinti lenkiškai lietuvišką kultūrą. Tiesa, feodalinė, vien iš bajorų luomo sudaryta "politinė tauta", suvokdama save kaip socialinę juridinę ir etnopolitinę bendriją, XIX a. turėjo vienaip ar kitaip reaguoti į naujo gyvenimo aplinkybių diktuojamą realybę¹⁶. Kultūrinį ir dar nedrąsiai aktualizuotą politinės veiklos modelį formavo alternatyvinės, bet vis dar nepaneigiančios vienos kitų tendencijos. Kokia bus Lietuva: ar tik valstietiškos kilmės tauta, nacionalizmu besiginanti nuo bendros su Lenkija istorijos ir atsisakanti to istorinio laikotarpio didžiosios kultūrinio palikimo dalies, ar tauta, pajėgusi ir pajėgianti absorbuoti visą savo istorinį ir kultūrinį palikimą? Būtent šios dvi alternatyvos atsispindėjo S. Daukanto ir J. Jaroševičiaus istoriografinėse koncepcijose, kuriose tie patys politiniai, ekonominiai ir kultūriniai įvykiai vertinami visai skirtingai.

¹² Daukantas S. Raštai. –T. 1. –P. 640.

¹³ Daukantas S. Raštai. –T. 2. –P. 748–749.

¹⁴ Daukantas S. Raštai. –T. 1. –P. 404.

¹⁵ Žukas S. Simonas Daukantas. –V., 1988. –P. 107–108.

¹⁶ Aleksandravičius E., Kulakauskas A. Lietuva XIX amžiuje: link modernios tautos // Mokykla. –1992. –Nr. 3–4. –P. 20–21.

J. Jaroševičius, kaip Ž. I. Onacevičius ir I. Danilavičius, buvo kilęs iš Gardino apskrities. Vietos gyventojų išpažįstamas unitų tikėjimas akivaizdžiai byloja apie specifinę, niekur kitur nepasitaikančią pravoslavybės ir katalikybės sintezę. Vilniaus universiteto teisės profesorius universiteto jubiliejaus proga skaitė paskaitą "Pastabos apie Lietuvos būklę civilizacijos požiūriu nuo seniausių laikų iki XIX a. pradžios". Pažymėjęs unijos ir lenkų kultūros įtaką Lietuvos civilizacijai, istorikas retrospektyviai įvertino jos reikšmę Lietuvos politinei, kultūrinei ir ekonominei istorijai. Lietuviai pagonys Europos istorijoje išgarsėjo savo narsumu, vėlyvu, be prievartos ir kraujo praliejimo, krikščionybės priėmimu. Kai XVI a. I pusėje Lietuvoje prasidėjo spartus kultūrinis augimas, lietuvių kalba dėl valdančiųjų klasių ir šviesuolių egoizmo liko prastuomenės kalba. Būdamas unijinių pažiūrų ir įtikėjęs Švietimo epochos proto galia, istorikas skelbė kultūrinės tolerancijos ir pakantumo idėjas tarp lenkų, lietuvių ir rusinų tautų, kažkada gyvenusių bendroje valstybėje¹⁷.

S. Daukantas buvo aktyviausias žemaitiškai lietuviško sąjūdžio dalyvis. "Žemaitiškas lietuviškumas" – tai ne "lapsus lingua", o reali XIX a. pirmosios pusės etnopolitinius ir etnokultūrinius santykius apibūdinanti kategorija. Žemaičių kultūrinio sąjūdžio socialinė bazė buvo žemaičių subetnosas – kaip LDK feodalinė etnopolitinė bendrija. Realiame gyvenime būdvardžiai "žemaitiškas", "lietuviškias" buvo sinonimai. K. Zabitis-Nezabitauskis savo "Eilivime Lietuviškai Žemaitiškame" pateikia gana plačiai paplitusią tarp žemaičių šviesuolių istorinę ir etiologinę Lietuvos teoriją: "Nuo kuo ein Lietuva! yr žemaičių žmonės: katrie ysz pat pradziuos vadinuos Aluonis, paskui Litaluonais yr Heruliais šaukia"¹⁸. Pavyzdžiui, P. Kepeno paprašytas atsiųsti lietuvišką knygą, Vilniaus universiteto rektorius V. Pelikanas atsiuntė jam LDK išleistą knygą lenkų kalba¹⁹. Lietuviais (litvinais) save vadinantys Lietuvos bajorai daugeliu atvejų nemokėjo lietuvių kalbos, kurios vienos dar nė nebuvo. Žemaičių, aukštaičių (kalnėnų), prūsų lietuvių kalba – taip buvo apibūdinama to meto etnolingvistinė situacija. S. Daukanto didelis triūsas kalbotyros srityje, bandant norminti kalbą, pakankamai gerai iliustruoja kalbinę ir kultūrinę to meto lietuvių valstiečių situaciją. Nesant senovės lietuvių rašytinių šaltinių, tendencingos vokiečių ir lenkų kronikininkų žinios vertė S. Daukantą ieškoti naujų, ankstesniems ir jo amžininkams istorikams neprieinamų istorinių duomenų. Kalbiniai duomenys – vienas iš tokių istorinių šaltinių. Istorinio paži-

nimo metu liaudies kalba tampa istorine, t. y. praeitį ir mokslą reprezentuojančiu objektu.

Savąja Lietuvos istorijos interpretacija S. Daukantas išliko dar nesenos – ir todėl aktualios – LDK, kaip lietuvių sukurtos valstybės gynėjas. "Galybės" sutapatinimas su "didybe" – nėra atsitiktinis: pirmoji sąvoka turėjo išreikšti lietuvių senovės valstybės ir joje gyvenusių palikuonių svarbą. "Bet šių dienų rašytojai jau atkėlė Lietuvos sienas ligi Trakų ir Vilniaus, lyg ši dabartinės Vilniaus gubernijos gyventojų saujelė būtų galėjusi užvaldyti ir išlaikyti paklusniais dešimtį kartų didesnę kraštą, kuris skyrėsi tikyba, kalba ir papročiais"²⁰. S. Daukanto nepatenkino "Lietuvos" etnonimo pagrindimas anuometiniu etnografiniu principu, todėl jis siekia pagrįsti didelės ir galingos senovės Lietuvos valstybės sienas istorine etnonimika: XVI a. pirmos pusės dokumentuose jis randa Mozyriaus, Minsko, Vitebsko vietovėse valstietiškų pavardžių, labai panašių į žemaitiškas. Todėl LDK valstybės teritorija – tai nuo senų laikų lietuvių apgyventos žemės, kurios vėliau suslavėjo ir prarado tautinį identitetą.

J. Jaroševičiui XIV–XVIII a. gyvavusi LDK – tai savita, unijiniais ryšiais sujungta su Lenkijos karalyste valstybė, patyrusi milžinišką Karūnos įtaką. Slavų žemių prijungimo rytuose istorija – tai rusų kunigaikštysčių silpnumo, gerai organizuotos lietuvių kariuomenės, Lietuvos kunigaikštystės vedamos politinės ir kultūrinės tolerancijos priežasčių samplaika. Istorikas skiria etnografines ir istorines lietuvių bei Lietuvos teritorijų sienas, nepainioja etnografinės ir etnopolitinės "lietuvio" sąvokų. Tas pats istorinis asmuo gali būti lenkas ir lietuvis: pirmu atveju pažymimi jo nuopelnai kultūros srityje, antru – pilietybė ir valstybinė-luominė priklausomybė. J. Jaroševičių domina pirmosios Vilniuje išspausdintos latvių, rusų, gudų knygos, jų rengėjai ir macenatai. S. Daukantas, išskyręs svetimos ir savos kultūros istorinius sluoksnius, pabandė nustatyti buvusios LDK valstybės žemes, panaudodamas sudėtinį "lietuvio" etnonimą, kuriam

¹⁷ Piročkinas A. Iš mūsų kultūros istorijos (Juozapo Jaroševičiaus pranešimas) // Mokslas ir gyvenimas. – 1979. – Nr. 10. – P. 23–24.

¹⁸ Janulaitis A. Kiprijonas Zabitis-Nezabitauskis – žemaičių rašytojas ir politinis veikėjas (1778–1837). – K., 1931. – P. 85.

¹⁹ Maciūnas V. Lituanistinis sąjūdis XIX a. pradžioje. – K., 1939. – P. 314.

²⁰ Daukantas S. Raštai. – T. 2. – P. 741–742.

priklausė krivičiai, arba baltieji gudai. Pagrindimo argumentą istorikas randa pačių valstiečių paliudijimuose: "Dar lietuviai valstiečiai gyveną apie Kauną, Ukmergę, bent skiria Senąją ir Naująją Lietuvą, nubrėždami senąją sieną upėmis, miestais, o naujosios – pamiršo, pridurdami, kad toliau tęsiasi naujoji Lietuva, tuo būdu išplėsdami savo kraštą trimis ar keturiomis gubernijomis, o mokslininkai jau nė tiek nebežino."²¹ S. Daukantas griežtai skiria senovės Lietuvos teritoriją nuo XIX a. iš kelių gubernijų sudaryto buvusio valstybės vieneto. J. Jaroševičius LDK valstybės piliečius vadina lietuviais ("litvinais"), išpažinusiais protestantizmą, katalikybę, pravoslaviją. Šia prasme XIX a. tautybės apibrėžimas pagal feodalinę etnopolitinę prasmę buvo drąsus žingsnis, prieštaraujantis N. Ustrialovo iškeltai "pravoslavybės, patvaldystės, liaudiškumo" koncepcijai, anot kurios buvusi LDK istorija – tai grynai rusiškų žemių kova su vakarų lotyniškąja ir lenkiškąja civilizacija. Šioje koncepcijoje etnopolitinei lietuvių tautai nebuvo vietos; lietuviai – tik lietuviškai kalbantys valstiečiai (liaudis). S. Daukantui Naujoji Lietuva – tai XIV–XV a. prie Lietuvos valstybės prijungtos žemės rytuose. Istorinė Lietuvos tauta – tai kalnėnai ir žemaičiai, o senovės žemaičių žemė apėmė Kuršą, Prūsiją, rytuose driekėsi iki pat Podolijos. Panašiai samprotavo senas S. Daukanto pažįstamas Feliksas Kontrimas: "Prūsams atitekusios lietuviškos žemės, kurios dabar vadinamos Lietuvos vardu, išsaugojo senosios Žemaitijos pavadinimą." F. Kontrimas Žemaitijai priskyrė Žemgalą, Sembą ir kitas vakarines prūsų žemes. Varšuvos laikraštyje paskelbtame straipsnyje šis žemaičių senovės tyrinėtojas pasiūlė sudaryti senųjų vietovardžių ir hidronimų sąvadą, parodantį tautinės Lietuvos (Litwy narodowy) ribas, kuriose jau išnyko lietuvių kalba.²²

Gimtosios kalbos išnykimo priežastys, be abejonės, glūdėjo praeityje, svetimųjų tautų ir jų kultūrų įtakoje. S. Daukantui didžiausi lietuvių tautos nelaimių kaltininkai yra lenkai: "/.../ įsiveržę į Lietuvą, norėjo lietuvius būtinai paniekti ir vergais savo padaryti ir taip išlepino jų diduomenę, kuri neb goda, neb garbe, neb didybe ir stiprybe savo ūkės, kaip senovėj kad rūpinos, nes tiktai skaniai valgyti ir nieko nedirbti už didybę ir godą sau turėjo."²³ S. Daukantas, kaip tautinės ideologijos kūrėjas ir pagrindėjas, ją kūrė supriešinimo principu. Lenkai nuvertino ir privertė lietuvių diduomenę atsisakyti godos, garbės, didybės ir stip-

rybės – kertinių senovės lietuvių civilizacijos pagrindų. Dabartiniame kontekste ši ištrauka dvelkia pigiu nacionalizmu, bet anuo metu tai buvo retorinė reakcija į gimtojo lietuviško žodžio ir apskritai kultūros būklę, keliomis tarmėmis kalbančių valstiečių, esančių ant žemutinio visuomenės laiptelio, padėtį. S. Daukantas siūlo atsisakyti plačiai tarp valstiečių paplitusios socialinės bajorų gyvenimo mimikrijos, suteikiant prioritetą valstietiškos kultūros ir istorinės laisvos bendruomenės principams. Istorijoje (vadinasi, ir politikoje) istorikas ragina atsisakyti unijinio Lenkijos-Lietuvos valstybės laikotarpio, kuris XIX a. lenkų nacionalinio judėjimo ideologų buvo traktuojamas kaip siektinas idealas. Priešingą požiūrį S. Daukantas vertina beveik kaip politinę provokaciją: "Dieve, mano Dieve, Daugalį Kapitoną visi apgaudinėja ir nori amžinai suplakti Karalystės istoriją su mūsiške, kad mokslo pasaulis nežinotų, jog dar yra tauta!"²⁴ J. Jaroševičiaus, J. I. Kraševskio parašyti istoriniai veikalai rodė, kad autoriai taip pat prieštaravo tokiam istorijos "suplakimui". Kalbinio faktoriaus akcentavimas Lietuvos istorijoje, dažnai sutapatinamas tautinės kultūros savitumu, neleido S. Daukantui ramiai, be išankstinio nusistatymo įvertinti LDK politinės ir kultūrinės istorijos. Šiuo atžvilgiu jis buvo tik pagoniškos Lietuvos patriotas ir Žemaičių kunigaikštystės pilietis. Iš tiesų žemaičių subetnos problema XIX a. nėra gerai ištyrinėta. Jei LDK bajorai XIX a. dar buvo išsaugoję etnopolitinį sąmonės savitumą, tai jį turėjo ir žemaičių bajorai. Tačiau žemaičių bajoriško sąjūdžio veikla, pagrįsta gimtosios kalbos principu, buvo nukreipta – nepaisant kai kurių mokslinių aspiracijų – į tą kalbą vartojančių žmonių, t. y. liaudies, kultūrinimą. Tokiu keliu vėliauėjo aušrininkai, tačiau S. Daukantas ir jo bendraminčiai, "žemaitindami" senovės Lietuvos istoriją, matyt, kartu bandė nustatyti žemaitiško subetnos potencialias visuomenines-kultūrinės galimybes. Šie pasvarstymai išryškina sudėtingą ir įvairialypę etnopolitinių ir etnokultūrinių procesų būklę XX a.

²¹ Daukantas S. Raštai. – T. 2. – P. 743.

²² Kontrym F. O imieniu Litwy // Gazeta Warszawska. – 1858. – Nr. 178.

²³ Daukantas S. Raštai. – T. 1. – P. 640.

²⁴ Daukantas S. Raštai. – T. 2. – P. 763.

J. Jaroševičiui "lietuvis" LDK kultūros istorijoje yra polietnonimas*. Lotynų, rusų, lenkų, lietuvių kalbomis parašyti traktatai, teisynei, eilėraščiai, žodynai reprezentuoja buvusios valstybės kultūrinį palikimą. Lenkų kalbos vyravimas XVII–XVIII a. valstybės visuomeniniame gyvenime nebuvo neigiamas dalykas. Daug didesnę žalą kraštui padarė kontrreformacija, kai "tuo metu buvo Lietuva veržliai žengiančios civilizacijos kelyje ir, tikriausiai, toliau pažengtų, jei ne visuomeninės nelaimės ir veikiai jėzuitų iškraipytas visuomeninis švietimas"²⁵. Jėzuitų idėjos ir pasaulietinio švietimo mokymo modelio atsisakymas nuskurdino visuomeninę mintį ir užtersė makaronizmais kalbą. Jėzuitų diegiamas religinis nepakantumas sukėlė Ukrainos kazokų bruzdėjimą Karūnoje, suskaldė LDK visuomenę į kelias tarpusavy besivaidijančias grupes. LDK pažiūdininkio A. Tyzenhauzo bandymai reformuoti krašto ūkį ir švietimą buvo nesėkmingi.

J. Jaroševičiaus kultūros istorijoje pateikti Lietuvos kultūros faktai apima LDK aukštuomenės gyvenimą, jos švietimo ugdymą, liaudies paprasto švietimo užuomazgas, pasaulietinio ir konfesinio mokymo skirtumus. Žodžiu, tai feodalinė etnokultūrinė istorija. S. Daukantas rėmėsi etnografiniu kultūros principu ir nebuvo vienišas. J. I. Kraševskio istoriniame veikalė "Lietuva" išdėstyta autoriaus istorinė koncepcija labiau panaši į S. Daukanto negu J. Jaroševičiaus. J. I. Kraševskio nuomone, tautos idėjos vystymasis, subrendimas ir žlugimas sudaro Lietuvos istorijos prasmę. Pagoniškas tikėjimas integravo lietuvius kaip tautą. Atėmus šį tikėjimą, buvo sunaikinta atskira lietuviška tautybė: krikščionybė pavertė prūsus vokiečiais, lietuvius – lenkais arba rusais. Lietuva iki Liublino unijos dar bandė ginti savo politinę nepriklausomybę, tačiau vėliau galutinai pateko lenkų kultūros įtakon. Tiesa, valstiečiai išsaugojo kalbą, papročius, padavimus ir dainas, bet jie nesugeba kurti naujų vertybių, nes neturi savo genealogijos supratimo, neturi vidinio užsidegimo – ir yra panašūs į "polipą be išlavėjusių organų, bet išsiskiriantį savo mase"²⁶. Tuo metu – XIX a. penktajame dešimtmetyje – J. I. Kraševskis įtemptai ir daug dirbo "lietuviškos tematikos" baruose, suteikdamas senovės lietuvių tautai taip romantikų pamėgtą individualybės kategoriją. Bet individas individualesnis: lietuviškai kalbanti valstietija negalėjo būti naujųjų laikų tautos branduoliu, nes neturėjo istorinės refleksijos ("genealogijos supratimo") ir kūrybinio subjektyvumo ("vidinio užsidegimo"). Atrodo, J. I. Kraševskis lietuvių tautą matė tik praecityje, tačiau XIX a. 6–7 dešimtmetyje Žemaitijoje M. Valan-

čiaus pastangomis prasidėjęs valstiečių visuomeninis-kultūrinis aktyvumas privertė rašytoją pakeisti savo pažiūras. Vėlesni J. I. Kraševskio santykiai su lietuvių kultūros veikėjais rodo jo atsisakymą nuo "Lietuvoje" išdėstytų išvadų. Nyko istorinės Lietuvos idėja, bet jos pagrindu formavosi visiškai nauja Lietuvos samprata.

Istorinės Lietuvos (LDK) ir etnografinės Lietuvos kultūrinio palikimo problema bei jos vertinimas nusitęsė iki pat mūsų dienų. Šiuolaikinių, neistorinių sąvokų vartojimas, etninių procesų ir etnopolitinių-etnokultūrinių tendencijų painiojimas istorijoje net ir dabar sukelia dvilypumo jausmą LDK kultūrinio palikimo tyrinėtoji. Šiuolaikinės etninės teorijos gimtosios kalbos nemokėjimo nelaiko visišku etninio identiteto praradimu. Europos, ypač Skandinavijos, istorijoje galima užtikti daug dvikalbystės ir tos kalbinės kultūros pagrindu susiformavusios gyventojų veiklos pavyzdžių. Suvokti tas istorines aplinkybes, sugebėti jas reflektuoti nepakanka vien spontaniško noro, bet reikia objektyvios kultūros galimybės. Ar ji atsirastų – nežinia, nes akivaizdu, kad suvokti daugialypį, etniškai ir socialiai nevienalytį LDK kultūrinį fenomeną nelengva. Turime suprasti, kad "tauta" nėra metafizinė kategorija, o gana paslanki, jautriai reaguojanti į gyvenimo keliamus uždavinius ir problemas sąvoka. Juk tautą sudarančios socialinės grupės taip pat patyrė daug pokyčių, modifikacijų, mirties ir gimimo laikotarpių, panašiai kaip ir S. Daukanto aprašyta senovės lietuvių tauta.

S. Daukanto "Būde" pateikta patarlė "lig saulė patekės, mums rasa ir akis išės" XIX a. antroje pusėje virto Maskvos universiteto lietuvių studentų leidžiamo laikraščio moto, liudijančiu valstietiškos lietuviškos kultūros būklę ir perspektyvas²⁷. Tačiau istorija lėmė jiems pamatyti nepriklausomos Lietuvos valstybės aušrą, o kartu ir didėjančią S. Daukanto istorinio palikimo aktualumą, kurį ketvirtame dešimtmetyje jaunoji istorikų karta revizavo.

* Skirtingai nuo S. Daukanto, šis istorikas dar neranda prieštaravimų tarp "lenko" etnokultūrine ir "lietuvių" etnopolitine prasme LDK istorijoje. Tačiau XIX a. tai virto dichotomija, kurios "išsprendimu" tapo istorinės Lietuvos palikimo "lietuvinimas" arba "lenkinimas", nesugebėjimas suvokti kažkada gyvavusios etnopolitinės bendrijos specifikos.

²⁵ Kraszewski J. Litwa. – Warszawa, 1847. – T. 1. – S. 18.

²⁶ Jaroszewicz J. Obraz Litwy ... – T. 2. – S. 147.

²⁷ Lietuvių nacionalinio išsivadavimo judėjimas (ligi 1904 m.). – V., 1987. – P. 144.